

УДК 519.239.8:[316.77:159.922/76-056.313]

О. І. Проскурняк,*кандидат психологічних наук, доцент*

РОЗРОБКА МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ РІВНІВ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПІДЛІТКІВ З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

Емпіричним шляхом підтверджується структура комунікативної діяльності, розроблена методика перевірена на надійність, валідність із застосуванням програми SPSS 20.0, визначені шкали відбивають зміст тверджень методики, визначені рівні розвитку комунікативної діяльності, що можуть бути визначені з допомогою цієї методики, здійснений кореляційний аналіз із аналогічними показниками інших методик.

Ключові слова: багатомірне шкалювання, ретестовий аналіз, коефіцієнт кореляції, підлітки з розумовою відсталістю, комунікативна діяльність.

Проблема розвитку комунікативної діяльності учнів з розумовою відсталістю є актуальною, тому що опанування навичок комунікативної взаємодії є необхідною умовою їхньої соціалізації і інтеграції в соціум після закінчення навчального закладу.

Вивченню особливостей розвитку й адаптації учнів з різним ступенем розумової відсталості приділяли увагу такі вчені як В. Бондар, Ю. Бистрова, В. Гаврилов, О. Дмітрієва, В. Печерський, М. Певзнер, В. Синьов, О. Хохліна та ін. Однак поза увагою вчених залишилися питання діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності учнів такого контингенту, аналіз літературних даних свідчить, що в основному оцінюється мовленевий розвиток учнів, який є складником поняття «комунікативна діяльність», але не вичерпує його.

© О. І. Проскурняк

Метою статті було обґрунтування психодіагностичної методики для визначення рівнів розвитку комунікативної діяльності підлітків з легким та помірним ступенями розумової відсталості, її психометрична оцінка й стандартизація.

У процесі створення психодіагностичної методики ми спиралися на трикомпонентну структуру комунікативної діяльності: мотиваційний, когнітивно-змістовий та операційний компоненти, кожен з яких має свої складники, які й обрані як показники їх сформованості.

Так, у результаті аналізу теоретичних джерел, у мотиваційному компоненті ми визначили особистісні та соціальні потреби, які визначають комунікативну активність особистості, у когнітивно-змістовому — комунікативну компетентність та культуру, які визначаються комунікативними якостями, знаннями, уміннями, навичками, здібностями; у операційному — комунікативну поведінку, яка відповідає нормам поведінки у суспільстві і здійснюється за допомогою саморегуляції.

З метою забезпечення валідності методики діагностики розвитку комунікативної діяльності підлітків у первинний її варіант було включено 64 пункти, які були подані у формі тверджень та характеризували комунікативну діяльність за названими вище показниками.

Речення опитувальника були надані в спрощеній формі, доступній для сприйняття учнями спеціальних шкіл, виключали складні незрозумілі терміни задля виключення смислових бар'єрів та забезпечення розуміння тверджень як старшими підлітками, так і молодшими, учнями як випускних, так і п'ятих класів. Наголосимо, що опитувальник створювався для підлітків з легким та помірним ступенем розумової відсталості. Формулювання тверджень передбачали як прямі, так і зворотні характеристики складників комунікативної діяльності, розміщені в змішаному порядку з метою уникнення настанов поведінки учнів під час опитування. Прямими були обрані твердження, що позитивно характеризують комунікативні прояви, зворотні — характеризували їх несформованість.

У процесі розробки опитувальника трималися шкали з полюсами: 3 — так, 2 — іноді, 1 — ні, згідно з якою учням присуджували бали. Під час обробки результатів у прямих твердженнях кількість балів залишалася, а у зворотних — обчислювалася за зворотнім співвідношенням 3:1. Тобто ті твердження, що свідчили про сформованість комунікативної діяльності, отримували високі бали, про несформованість — низькі. Сума балів, яку набирала досліджуваній учень, свідчила про рівень розвитку його комунікативної діяльності.

Пілотне первинне дослідження здійснювалося зі 150 учнями спеціальних шкіл віком від 11 до 15 років та складалося із 64 тверджень. Опитувальник розроблений українською мовою, оскільки спеціальні навчальні заклади є україномовними. Для обробки результатів первинного дослідження була задіяна програма SPSS 20.0 та EXCEL 2003 for Windows. На пілотному етапі для всіх 64 запропонованих пунктів вираховувалися показники дискримінативності та внутрішньої узгодженості з метою вилучення з методики пунктів, які мають невисоку психодіагностичну значущість.

Отже, розробка й стандартизація методики здійснювалися згідно з усіма визнаними вимогами до складання тестів [1].

Після пілотного первинного дослідження, згідно з правилами складання психодіагностичних методик, було здійснено другий етап, на якому з допомогою первинної форми тесту здійснили багатомірне шкалювання.

Таблиця 1 — Психометричні характеристики пунктів методики діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю, що були отримані в результаті багатомірного шкалювання

For matrix					
Stress = 0,11597 RSQ = 0,94858					
Stimulus Number	1	2	3	4	5
Шкала «Комунікативна активність»					
1. Я є таким активним, що мені ніколи сумувати	0,5395				
2. Я легко знайомлюся з незнайомими людьми	0,5361				
3. Знайомитися з однолітками цікаво	1,7365				
4. Не люблю розповідати про себе та свої справи*	0,7191				
5. Мені не сподобається пояснювати гостям міста, як можна дістатися до найближчих кафе*	0,5589				
6. Завжди знайду тему для бесіди з тими, хто мене цікавить	0,6937				
7. Навіть якщо на уроці я знаю відповідь на запитання учителя, усе одно не підніму руку*	0,7609				
8. Із задоволенням відповім людям, де знаходяться найближчі магазини	1,0639				
9. Я емоційна людина	2,0033				
Шкала «Комунікативна компетентність»					
10. У незнайомій ситуації можу легко зорієнтуватися		1,9951			
11. Мені легко висловити свої думки		0,850			
12. Можу вислухати співрозмовника, не перебиваючи його		2,3584			
13. Мені складно пояснити однокласникам, що захворіли, зміст уроків*		0,6025			
14. Оточуючі завжди розуміють, що саме я говорю		0,529			
Шкала «Комунікативна культура»					
15. Якщо бачу знайомих, то обов'язково вітаюся			1,1274		
16. З тими, хто для мене є неприємним, узагалі не розмовляю*			1,7992		
17. Деяких однокласників називаю за прізвиськами			1,0235		
18. Не забуваю вітати близьких зі святами			0,3987		
19. У розмові з людьми намагаюся бути ввічливими			2,4479		
20. Якщо я образив когось, то вибачаюся			1,2818		
21. У бесідах з людьми намагаюся їх не образити			2,8034		

Продовження табл. 1

Шкала «Комунікативна поведінка»				
22. Бурхливо реаую на зауваження*				2,1203
23. Планую задалегідь, як буду поводитися з людьми				1,7536
24. Якщо не виконав домашнє завдання, то попереджу вчителя				2,574
25. У розмові з людьми поводжуся доброзичливо				2,1547
26. У мене багато друзів				0,5268
27. Мені не подобаються люди, які поводяться неввічливо				1,816
Шкала «Самоконтроль особистості у комунікативній діяльності»				
28. Можу не показувати оточуючим негативні емоції				0,9819
29. Я конфліктна людина*				1,6346
30. Бурхливо реаую на різні події*				0,2558
31. Уважаю, що за виразом мого обличчя оточуючі можуть здогадатися про мій настрій*				2,1533
32. Навіть у суперечках поводжуся стримано				2,4988
33. Мені важко контролювати своє мовлення*				2,0423
34. Буває, що шкодую, бо сказав зайве*				0,4492

* — зворотні твердження

Багатомірне шкалювання в первинному варіанті дозволило розподілити питання на три шкали, які за змістом відбивають мотиваційний, когнітивно-змістовий та операційний компоненти комунікативної діяльності. Рівень стресу за первинним аналізом склав 0,19497. Отже, експериментально було підтверджено трьохкомпонентну структуру комунікативної діяльності.

Повторне використання багатомірного шкалювання дозволило нам визначити п'ять шкал, які відбивають показники комунікативної діяльності згідно з кожним компонентом. Отримані дані подані в таблиці 1.

Табличні дані свідчать, що до першої шкали увійшли питання, які за змістом визначають комунікативну активність підлітків, до другої — питання, що відбивають комунікативну культуру, до третьої — комунікативну компетентність, до четвертої — комунікативну поведінку, до п'ятої — самоконтроль особистості в комунікативній діяльності.

На наступному етапі розробки ми використовували 45-и тестовий аналіз. Дендрограма, що була побудована з допомогою

програми SPSS 20.0, та визначені кластери дозволили видалити з опитувальника твердження, які були тотожні за змістом та обтяжували методику. В результаті в методиці залишилося 34 твердження, які були знову запропоновані опитуваним.

За правилами розробки діагностичної методики на наступному етапі вираховувався коефіцієнт Кронбаха для виявлення внутрішньої узгодженості тверджень. Отримані дані доводять допустиму внутрішню узгодженість тверджень та надані в таблиці 2.

Таблиця 2 — Оцінка внутрішньої консистентності (коефіцієнт Кронбаха)

Статистика пригодності		
Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
0,527	0,571	34

Надійність методики перевірялася за такими методами: коефіцієнт Кронбаха — оцінка внутрішньої консистентності, оцінка ретестової надійності (повторне тестування проводилося через два місяці), оцінка надійності за методом розщеплення. Дані статистичної обробки цих методик довели прийнятий рівень надійності діагностичної методики, що розроблялася, отримані результати перевірки надійності наведені в таблиці 3.

Таблиця 3 — Розрахунки статистик пунктів методики

Зведення статистик пункта							
	Середнє	Мінімум	Максимум	Розмах	Максимум / Мінімум	Дисперсія	Кількість пунктів
Середні пунктів	1,896	1,227	2,627	1,400	2,141	0,222	34
Дисперсії пунктів	0,435	0,176	0,707	0,531	4,008	0,018	34
Міжпунктові коваріації	0,014	-0,164	0,200	0,364	-1,215	0,004	34
Міжпунктові кореляції	0,038	-0,432	0,855	1,286	-1,979	0,037	34

За результатами дискримінативного аналізу виявлено, що методика діагностики комунікативної діяльності з коректністю у 100% визначає низький рівень розвитку комунікативної діяльності, з коректністю у 92,4% визначає середній рівень розвитку комунікативної діяльності, з коректністю у 96,8% визначає високий рівень розвитку комунікативної діяльності.

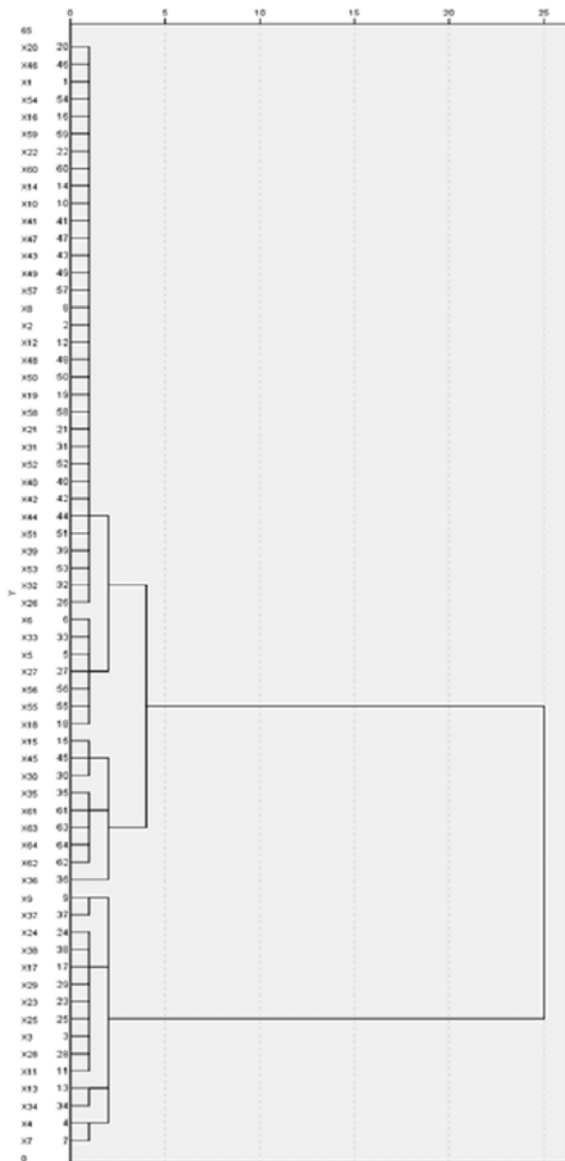

Рис. 1 — Дендрограма кластерного аналізу із застосуванням методу Варда

В остаточному варіанті методика була запропонована 150 підліткам з розумовою відсталістю — учням спеціальних шкіл.

Методика психологічної діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності підлітків з легким та помірним ступенями розумової відсталості складалася в остаточному варіанті з п'яти шкал.

Перша шкала за змістом тверджень була визначена, як «комунікативна активність», зміст якої характеризував потреби в комунікативній взаємодії особистісної та соціальної спрямованості. Друга шкала — «соціально-комунікативна компетентність» — визначала через розвиненість комунікативних навичок наявність відповідних знань, комунікативних якостей, здібностей, уміння планувати комунікативну діяльність. Третя шкала — «комунікативна культура», твердження якої допомагали виявити знання правил комунікативної взаємодії у різних ситуаціях, толерантне ставлення до співрозмовників, дотримання комунікативного етикету. Четверта шкала — «комунікативна поведінка» — визначала її рівень через твердження, які були спрямовані на виявлення поведінки обстежуваних у різних ситуаціях комунікативної взаємодії. Остання, п'ята шкала — «самоконтроль особистості у комунікативній діяльності» — визначала можливість керувати своїми емоціями, діями в комунікативних контактах, стриманість у висловлюваннях, уміння адекватно реагувати на різні комунікативні ситуації.

Теоретичний аналіз літератури з проблеми комунікативної діяльності та розроблена її модель доводять взаємозв'язок усіх її складників, отже, і в розробленій методиці фактори, що були визнані шкалами, пов'язані між собою.

У результаті статистичної обробки даних для всіх пунктів були встановлені високі показники дискримінативності та внутрішньої узгодженості. Для шкали «комунікативна активність» показники дискримінативності та внутрішньої узгодженості перебували в діапазоні від 0,395 до 0,858, для шкали «комунікативна компетентність» — у діапазоні від 0,016 до 0,643, для шкали «комунікативна культура» — у діапазоні від 0,008 до 0,646, для шкали «комунікативна поведінка» — у діапазоні від 0,158 до 0,638 та для

шкали «самоконтроль особистості у комунікативній діяльності» — у діапазоні від 0,062 до 0,476.

Згідно з вимогами до розробки тестів, методика, що розроблялася, була перевірена на валідність. Для цього дані шкал співвідносили з показниками відповідних шкал інших методик, які допомагали вивчити окреслені показники комунікативної діяльності суб'єкта.

Під час кореляційного аналізу було встановлено статистично значущі взаємозв'язки між результатами «Методики діагностики розвитку комунікативної діяльності підлітків зі зниженим розумовим розвитком» та оцінками досліджуваних за відповідними шкалами «Розвиток спілкування» у субшкалі визначення соціальної компетентності А. Прихожан; методики Q-сортирування за шкалою «комунікабельність», шкалою «Техніка спілкування» Н. Творогової, що дозволяє виявити операційні та емоційно-вольові складники комунікативної компетентності, з тестом комунікативних умінь Л. Міхельсона, адаптованим Ю. Гільбухом, що дозволяє виявити рівень комунікативної компетентності та якість сформованості комунікативних навичок, шкалою Р. Еріксона, для оцінки комунікативних мовленневих навичок, що адаптована В. Калягіним та Л. Мацько та вміщує шкалу мовлення, спілкування, впевненості, методикою діагностики комунікативних та організаційних здібностей «КОЗ-2» (шкала «комунікативні схильності»), тестом-опитувальником А. Зверькова та Е. Ейдмана «Вивчення вольової саморегуляції» (шкала «самоконтроль»). Статистично значущі коефіцієнти кореляції наведені в таблиці 4.

Таблиця 4 — Кореляція шкал «Методики діагностики розвитку комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю» з даними інших методик

Методики	Корельовані перемінні	Показники «Методики діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності»				
		Шкала «Комунікативна активність»	Шкала «Комунікативна компетентність»	Шкала «Комунікативна культура»	Шкала «Комунікативна поведінка»	Шкала «Самоконтроль»
Методика А. Прихожан	Соціальна компетентність	0,747**	0,322**	0,253*	0,105	-0,072
Техніка об'єднання Н. Твороговой	Комунікативна компетентність	0,718**	0,501**	0,216*	0,294**	-0,248*
Методика КОЗ	Комунікативні схильності	-0,151	0,289**	0,055	0,160	0,056
Методика Ериксона	Комунікативно-мовленнєві навички	0,926	-0,204*	-0,241*	0,333**	0,234*
Методика «Вивчення вольової саморегуляції»	Самоконтроль поведінки	-0,070	0,006	0,226*	0,048	0,814*
Методика Л. Міхельсона	Комунікативні навички, комунікативна компетентність	0,360	0,734	0,520	0,780	0,420

** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-стороння)

* Кореляція значима на рівні 0,05 (2-стороння)

Наприкінці розробки методики розраховувалися середні значення та стандартні відхилення результатів за всіма показниками методик, виборка стандартизації складала 300 підлітків — учнів спеціальних шкіл віком 10–15 років.

Таблиця 5 — Середні значення та стандартні відхилення результатів «Методики діагностики розвитку комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю»

Звіт				
	Середнє	Стд. відхилення	Дисперсія	Стд. помилка середнього
1. Я є таким активним, що мені ніколи сумувати	1,24	0,429	0,184	0,043
2. Я легко знайомлюся з незнайомими людьми	1,24	0,474	0,225	0,047
3. Знайомитися з однолітками цікаво	1,55	0,702	0,492	0,070
4. Не люблю розповідати про себе та свої справи	1,32	0,469	0,220	0,047
5. Мені не сподобається пояснювати гостям міста, як можна дістатися до найближчих кафе	1,29	0,456	0,208	0,046
6. Завжди знайду тему для бесіди з тими, хто мене цікавить	1,31	0,465	0,216	0,046
7. Навіть якщо на уроці я знаю відповідь на запитання учителя, все одно не підніму руку	1,31	0,486	0,236	0,049
8. Із задоволенням відповім людям, де розташовані найближчі магазини	2,45	0,730	0,533	0,073
9. Я емоційна людина	1,62	0,749	0,561	0,075
10. У незнайомій ситуації можу легко зорієнтуватися	1,46	0,688	0,473	0,069
11. Мені легко висловити свої думки	2,67	0,652	0,425	0,065
12. Можу вислухати співрозмовника, не перебиваючи його	2,05	0,770	0,593	0,077
13. Мені складно пояснити однокласникам, що захворіли, зміст уроків	2,39	0,723	0,523	0,072
14. Оточуючі завжди розуміють, що саме я говорю	1,62	0,632	0,400	0,063
15. Якщо бачу знайомих, то обов'язково вітаюся	2,05	0,757	0,573	0,076
16. З тими, хто для мене є неприємним, узагалі не розмовляю	2,44	0,756	0,572	0,076
17. Деяких однокласників називаю на прізвиська	2,61	0,650	0,422	0,065
18. Не забуваю вітати близьких зі святами	2,46	0,558	0,312	0,056
19. У розмові з людьми намагаюся бути ввічливим	2,29	0,729	0,531	0,073
20. Якщо я образив когось, то вибачаюся	1,64	0,560	0,314	0,056

21. У бесідах з людьми намагаюся їх не образити	2,33	0,792	0,627	0,079
22. Бурхливо реаую на зауваження	2,46	0,744	0,554	0,074
23. Планую заздалегідь, як буду поводитися з людьми	2,07	0,700	0,490	0,070
24. Якщо не виконав домашнє завдання, то попереджу вчителя	1,58	0,572	0,327	0,057
25. У розмові з людьми поводжуся доброзичливо	2,34	0,755	0,570	0,076
26. У мене багато друзів	2,04	0,680	0,463	0,068
27. Мені не подобаються люди, які поводяться неввічливо	1,46	0,626	0,392	0,063
28. Можу не показувати оточуючим негативні емоції	2,34	0,714	0,509	0,071
29. Я конфліктна людина	2,15	0,845	0,715	0,085
30. Бурхливо реаую на різні події	1,46	0,642	0,413	0,064
31. Уважаю, що за виразом мого обличчя оточуючі можуть здогадатися про мій настрій	1,66	0,655	0,429	0,065
32. Навіть у суперечках поводжуся стримано	1,63	0,614	0,377	0,061
33. Мені важко контролювати своє мовлення	1,62	0,616	0,379	0,062
34. Буває, шкодую, бо сказав зайве	1,62	0,582	0,339	0,058

Отримані в результаті обстеження дані допомогли схарактеризувати рівні розвитку комунікативної діяльності в підлітків — учнів спеціальних шкіл.

Підлітки з високим рівнем розвитку (вище 60 балів) комунікативної діяльності мають мотивацію до комунікативної взаємодії як особистісного — так і соціального характеру, що визначається в достатній комунікативній активності. Такі підлітки мають розвинені комунікативні навички, достатньою мірою комунікабельні, що дозволяє їм установлювати комунікативні зв'язки з оточуючими. У комунікативній діяльності вони вміють контролювати свої емоції, є толерантними до оточуючих та мають відповідно розвинені комунікативні здібності. У комунікативних контактах вони можуть контролювати свої емоції, що дозволяє мати гармонійні стосунки з оточуючими. У діалозі часто є ініціаторами, можуть самі обирати теми для бесіди.

Підлітки із середнім рівнем розвитку комунікативної діяльності (від 35 до 60 балів) включаються в комунікативні контакти в основному після стимуляції з боку оточуючих, у комунікативній діяльності досить рідко виявляють комунікативну активність, комунікативні навички сформовані недостатньою мірою, їм достатньо складно вступати в комунікативні контакти, особливо розпочинати їх першими. Вони не завжди розуміють співрозмовника, свої емоції в комунікативній взаємодії їм складно контролювати, що негативно позначається на міжособистісних стосунках.

Підлітки з низьким рівнем розвитку комунікативної діяльності (нижче 35 балів) мають низьку мотивацію на комунікацію як особистісного, так і соціального характеру, є комунікативно пасивними, комунікативні навички майже несформовані, у комунікативній взаємодії майже не дотримуються загальновизнаних правил спілкування. Вони мають значні труднощі у встановленні комунікативних зв'язків, погано розуміють співрозмовника, не є терпимими до висловлювань та зауважень оточуючих, що заважає виникненню міжособистісних стосунків. Такі підлітки мають проблеми, не відчувають емоційного стану співрозмовників, погано контролюють свою комунікативну поведінку, не є тактовними.

Висновки. Отже, методика діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності підлітків з легким та середнім ступенями розумової відсталості відповідає необхідним вимогам до розробки діагностичних опитувальників та може застосовуватися для учнів спеціальних шкіл. **Перспективою подальшого дослідження** є створення методики експертної діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю експертами якої стануть учителі, вихователі, психологи та батьки.

Эмпирическим путем подтверждается структура коммуникативной деятельности, разработанная методика проверена на надежность, валидность с использованием программы SPSS 20.0, обозначенные шкалы отражают содержание пунктов методики, определены уровни развития коммуникативной деятельности, которые могут быть измерены с помощью данной методики, проведен корреляционный анализ с аналогичными показателями других методик.

Ключевые слова: многомерное шкалирование, кластерный анализ, коэффициент корреляции, подростки с умственной отсталостью, коммуникативная деятельность.

The development of communicative activity contributes to the integration of mentally retarded students into the society. The analysis of literature has showed us that there is no complex procedure of diagnosing communicative activity of students with some mental retardation, which determined the need to develop such kind of procedure. During the development of method components of communicative activity and its indices some factors were revealed in according to these indices of the communicative activity, also 64 questions were developed to determine the level of students' development and their communicative activity. With the help of the program SPSS 20.0, EXEL 2003 for Windows and multidimensional scaling, the questions were divided into scales which confirmed the theoretically developed structure of communicative activity. The use of cluster analysis made it possible to exclude the questions, which were repeated and burdened the procedure. The differentiation of ability and internal coherence of the question techniques were calculated. The correlation factors of these diagnostic techniques have showed the level of communicative activity and characteristic of certain indicators in school students with some mental retardation. In a final version the technique was presented with 34 statements and approved by 300 pupils. This technique has allowed to characterize high, average and low levels of communicative activity development. Satisfactory results of reliability and validity allow us to use this technique to diagnose the level of development and communicative activity of pupils with some light degree of mental retardation. In future it is planned to create a technique diagnosing the levels of development and communicative activity of pupils with some light degree of mental retardation in order to make diagnostics fuller and more authentic.

Key words: multi-measured scaling, cluster analysis correlation coefficient, juveniles with mental backwardness, communicative activities.

Список літератури

1. Кондаков И. М. Создание психологических опросников с помощью статистического пакета SPSS for Windows 11.5.0. / И. М. Кондаков. — М.: Наука, 2006. — 324 с.

Отримано 15.01.2013 р.

УДК: 376-056.36:159.222-053.4

І. М. Омельченко,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРОНОТОПУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ІЗ ЗПР В ЕКОЛОГО-СЕРЕДОВИЩНИХ ТА СУБ'ЄКТНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

У статті обґрунтовано методологію еколого-середовищних та суб'єктних концепцій щодо дослідження хронотопу комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: простір і час (хронотоп), комунікативна діяльність, діти дошкільного та молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку, екологічна психологія, суб'єктні концепції.

Просторово-часові детермінанти (хронотоп) взаємин з іншими людьми (значущими дорослими, однолітками, уявними та віртуальними партнерами) взаємодії, у вимірі буденної і небуденної реальності є основою для формування мовної і комунікативної особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку й багато в чому визначає її можливості як суб'єкта комунікативної